

Čeština 14. století

CJJ16 Vývoj spisovné češtiny

Čeština 14. století

- podléhá vývojovým změnám,
- v závislosti na tom, jak se tyto prosazují na jazykovém území, vznikají nářeční rozdíly,
- kulturní čeština se definitivně stává jazykem psané komunikace,
- od samých počátků je kulturní čeština unifikovaná (bez podstatných regionálních rozdílů), avšak postupně přijímá vývojové změny,
- v psané sféře pod silným vlivem latiny, v mluvené sféře pod vlivem němčiny,
- nejprve vystupuje v textech veršovaných (duchovní i světská epika a lyrika), od pol. 14. stol. prozaických, koncem 14. stol. administrativních a odborných.

Čeština 14. století – fonologie I

- přehláska 'u > i (druhá třetina 14. stol.): *břucho* > *břicho*, *kryju* > *kryji*, *kl'úč* > *klíč*, *dušú* > *duší* (na Moravě neprovedeno v koncovkách, na východní a severní Moravě uprostřed slov),
- přehláska 'o > ě (2. pol. 14. stol), *Judášovi* > *Jidášěvi*, *oráč'ove* > *oráčěve*, *zloděj'óv* > *zlodějiev*, *koňóm* > *koniem*, *mořóm* > *mořiem*; *noc'ovati* > *nocěvati*, většinou odstraněno analogií,
- druhá fáze historické depalatalizace (2. pol. 14. stol.): definitivní zánik rysu palatalizovanosti u všech konsonantů s výjimkou *d'*, *t'*, *ň* změkčeného **j*, **ě*, **i*: *s'ěno* > *seno*, *c'ěsta* > *cesta*, *z'ima* > *zyna*, *p'ivo* > *pivo*, *p'ěna* > *pjena* (zbytky měkkostní korelace v jihozápadních Čechách, na severovýchodní Moravě),

Čeština 14. století – fonologie II

– zánik jať

➤ krátké jať /ě/

- po labiálách ě > je: *pěna* > [pjena], *běhati* > [bjehati], *věrnost'* > [vjernost'], *ofěra* > [ofjera], *město* > [mjesto],
- po ostatních konsonantech ě > e: *cěsta* > *cesta*, *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*, *kašě* > *kaše*, *žěleti* > *želeti*,

➤ posílení diftongického charakteru dlouhého ě̃ > ě̃e: *pěsek* > *pěsek*, *běda* > *běda*, *měra* > *měra*, *věra* > *věra*, *v hůfěch* > *hůfěch*,

- diftongizace dlouhého ě̃ > ě̃e vyvolala diftongizaci ó > uo (konec 14. stol.): *bóh* > *buoh*, *vóči* > *vuóči*, *sól* > *suol*, *tvój* > *tvuoj*, *domóv* > *domuov*, *domóm* > *domuom*.

Čeština 14. století – fonologie III

- na přelomu 14. a 15. stol. došlo ke splynutí *l – l'/l* > *l*: *lkáti* > *lkáti*, *l'núti* > *lnúti* (postupně zasáhlo většinu území, s výjimkou východní poloviny Moravy).
- definitivní ustálení fonému /f/: *fěrtuch*, *fiola/fiela/fiala*, *fara*, *filosofia*, *fojt*,
- během 14. stol. se završila asimilace a neutralizace znělosti, která je se třemi výjimkami (*h*, *ř*, *v*) regresivní: *kdy* > [gdy], *o všem* > [ofšem], *sde* > [zde], *čbán* > [džbán] *zed'* > [zet'], *led* > [let] – z morfologických důvodů však pravopis její výsledky většinou nereflektuje: *kdy* – *kam*, *ovšem* > *veškerý*, *zed'* – *zdi*, *led* – *ledu*,
- disimilace *šč* > *šť* (konec 14. stol.): *sčestie* > *šťestie*, *ščípati* > *šťípati* (jen území Čech).

Čeština 14. století – fonologie IV

v případě některých fonologických změn se uvažuje o vlivu němčiny:

- ustálení přízvuku na první slabice,
- přehlásky,
- historická depalatalizace,
- ustálení /f/.

Čeština 14. století – morfologie I

Deklinace

- plná duálová flexe: *šla dva tovařišě*,
- prosazování genitivu-akuzativu u osobních jmen: *pro bóh* → *pro boha*,
- prosazování akuzativu-nominativu u toponym: *Češi* → *Čechy*, *Hradčani* → *Hradčany*, *Lobkovicí* → *Lobkovice*,
- postupuje zánik konsonantických deklinací (s výjimkou nt-kmenů, vzor *kuře*),
- zbytky jmenné flexe adjektiv: *milostive bože* → *milostivý bože*, *přívuzných králóv* → *přívuzných králóvých*,

Čeština 14. století – morfologie II

Konjugace 1

- dokončení gramatikalizace vidového systému na půdorysu opozice dokonavý × nedokonavý vid: realizováno prefixací (*vrátiti* > *vracěti*), sufixací (*roditi* → ***poroditi***) nebo deprefixací (***obohatiti*** > ***bohatiti***),
- slovesa 1. tř. neproduktivní (zejména s nulovým infinitivním kmenem), často přechází k jiným třídám, *pásti, padu, padeš* → *padnútiti, padnu, padneš*,
- v 1. os. sg. sloves 5. třídy se prosazuje koncovka *-m* (koncem 14. stol.): *dělaji* → ***dělám***, *sázěji* → ***sáziem***,
- ustálení formy futura nedokonavých sloves: *budu volati / budu volal* → *budu volat*.

Čeština 14. století – morfologie III

Konjugace 2

- zůstávají zachovány jednoduché minulé časy (aorist sigmatický a imperfektum): *Kněz Oldřich o Postoloprtech **lovieše**. // Když skrzě jednu ves **jedieše**, // **uzřě**, že sedlská dievka na potocě **stáše**, // bosa i bez rukávov **ručho práše**,*
- užívá si i aorist asigmatický: *Páni po koni **pojědu**, // až Bieliny řěky i **dojědu***, avšak celkově ustupuje (nejsou doloženy všechny tvary),
- prosazuje se opisné pasivum, a to pod vlivem latinského *iudicatus est* typ *súzěn jest* ‚byl odsouzen‘.

Čeština 14. století – syntax I

- zaniká bezpředložkový lokál (drží se v lexikalizovaných případech *latíně* ‚latinsky‘),
- pod vlivem němčiny se ustaluje systém modálních sloves: *musěti*, *drbiti*, (+ české *jmieti*, *moci*, *chtieti*),
- záporová shoda není obligatorní *nevyjde z miery a slušnosti i jedna žádost* ‚žádná‘,
- participia nt-ová a s-ová si uchovávají řadu funkcí
 - participium s akuzativem *uzře muže proti sobě stojec* ‚uzřel muže, jak proti němu stojí‘;
 - participium po relativech *nevědieše co odpověda* ‚nevěděl, co odpovědět‘,
 - komplement po slovesech ‚domnívati se‘: *mniech sě kúpě u Vltavě* ‚myslel, že se koupe ve Vltavě‘,
 - po slovese *býti* a po fázových slovesech: *jsem nesa* ‚právě / teď nesu‘, *čestujě nepřesta* ‚nepřestal cestovat‘,

Čeština 14. století – syntax II

- v souvětné syntaxi vznikají spojovací prostředky – často polyfunkční *ano, nali, ježe, jak(o)*,
- udržují se relativa utvořená od j-ového základu, která později zanikla (s výjimkou *jak(o)*): *jady* ‚kudy‘, *jamo* ‚kam‘, *donidž* ‚dokud‘,
- některé spojovací výrazy vznikly pod vlivem latiny *jak dlouho – quam diu, non tantum / solum sed etiam – ne toliko, ale i*.

Čeština 14. století – slovo tvorba I

Sufixace

- aktivaci slovo tvorných typů podílejících se na pojmenování nových fenoménů: konatelská jména *-ář/-ař (-ieř)*, činitelská jména *-tel* a *-č*, názvy míst sufix *-na* (*čeledna*), pojmenování nositelů vlastností komplementární distribuce *-ec* (pro zakončení V+K) × *-ík* (pro zakončení K+K).
- u deminutiv ustupují c-ové sufixy (*-ec*, *-icě*, *-ce*) a dynamicky se rozvíjejí k-ové (*-ek/-ík*, *-ka/-ička*, *-ko*).
- u adjektiv se vyhraňuje kategorie individuální posesivity (*bratrův*, *dceřin*) a kolektivní (*býkový*, *kuchařový*), psl. posesivní sufix **-jb* již jen u toponym (*Bezděd* → *Bezděz*, *Bezdědův*)

Čeština 14. století – slovo tvorba II

Kompozice

Substantivní

- typ se zadním členem deverbálním a s předním substantivním (*listopad, zlatotepec*) nebo adjektivním (*ostrovid, živobytie*),
- typ s předním členem verbálním a zadním substantivním: *lomikámen, trativod*,
- typ s předním členem numerálním (*pětilist, polukrůžek*),
- typ s předním členem adjektivním a zadním substantivním (*zlosyn, velryb*).

Adjektivní

- typ s předním členem adjektivním a zadním substantivním (*křivonohý, milosrdný*),
- typ s předním členem numerálním (*dvúnohý, desětistrunný*).

Čeština 14. století – slovní zásoba

Její mimořádný rozvoj souvisí a. s vývojem společnosti (společenský, hospodářský, kulturní a vzdělanecký rozvoj za posledních Přemyslovců a Lucemburků, zejména Karla IV.), b. s funčním rozvojem kulturní češtiny ve sféře psaných textů.

- rozvoj abstraktních pojmenování,
- literatura postupně vyžadovala rozvoj synonym,
- rozvoje terminologické vrstvy řemeslnické (pod vlivem němčiny),
- rozvoj terminologické vrstvy vědecké a školní (pod vlivem latiny),
- rozvoj terminologické vrstvy administrativní a právní (pod vlivem němčiny a latiny): vznikaly české ekvivalenty latinských termínů filozofických nebo obecně abstraktních: *forma* = *tvář*, *tvářnost*, *spůsob*, *spósoba*, *perfectus* = *dokonaný*, *dokonalý*; *specialis* = *vláščí*, *zvláščí*, *obláščí*, *vláštní*, *zvláštní*.

Čeština 14. století – přejímky z latiny

- náboženská terminologie, např. *vigilie / vigiljí*, *anjel*, *anděl* ‚boží posel‘ (← lat. *angelus*, řeckého původu), *evanjelium*, *evangelium* (← střlat. *euangelium*, řeckého původu), *apoštol* (← lat. *apostolus* ‚vyslanec‘ z ř.),
- lékařská terminologie, např. *podagra* ‚dna‘ (← lat. *podagra*, původem z řečtiny), *klister*, *klistr*, *klistera* ‚klystýr‘ (k lat. *clystēr* ‚nálev‘ přes něm.), *gargarisma* ‚kloktadlo‘ (← střlat. *gargarisma*);
- terminologie přírodních věd, např. terminologie mineralogie *alabastr* ‚sádrovec‘ (← lat. *alabastrum*, řeckého původu), *galaktid* ‚světlý kámen, vápenec‘ (← střlat. *galactites*), *citrín* ‚kámen žluté barvy‘ (k střlat. *citrinus* ‚žlutý‘),
- terminologie administrativní a právní: *interdikt* ‚církevní trest, klatba‘ (← *interdictum* ‚zákaz‘), *majestát* ‚vznešenost, panovnická moc‘ (← lat. *maiestās* ‚velikost, výsostnost‘), ,
- slovní zásoba z oblasti běžného života německým prostřednictvím, např. *cihla* (← lat. *tēgula* prostřednictvím střhn. *ziegel*), *kuchyně* (z lat. *cucīna* sthn. *chuhchina*).

Čeština 14. století – přejímky z němčiny

- konverzační vrstva jazyka: *halžě* ‚náhrdelník‘, *frejjeř*, *klejnot* ‚klenot‘, *kvalt*,
- slova z prostředí šlechtického a rytířského: *šikovati*, *helm*, *pancieř*, mnohdy jde o termíny němčinou jen zprostředkované (franc. *dague* → něm. *degen* → *déka* / *dýka*, franc. *casaque* → něm. *huseck* → *hazuka*, franc. *croupière* → něm. *grôpiere* → *kropieř* ‚ozdobná pokrývka na koně‘),
- názvy živností a řemesel: *helměř*, *konvář*, *herynečník*, *barvieř*,
- termíny související s těžbou a zpracováním kovů: *havěř*, *šmelcéř*, *mincmistr*,
- expresiva: *ciňk* ‚pětka na kostce‘, *helbrehticě*, *frejjeř*,
- termíny právní a administrativní: *jarmark*, *mord*, *rathaus*, *rychtář*.

Jazyková situace

- hlavním psaným jazykem latina,
- vedle ní se ve sféře psaných textů ustaluje němčina a čeština,
- v české židovské komunitě hebrejština (západní / východní forma jidiš?),
- v omezeném rozsahu církevní slovanština.

Latina

- mezinárodní (univerzální) jazyk kulturního okruhu (civilizace) hlásící se k západnímu křesťanství,
- jazyk administrativní, liturgický, vědecký a literární,
- jazyk, jehož prostřednictvím získávali lidé vzdělání,
- jazyk normotvorných textů (gramatik a rétorik),
- jazyk překládaných / adaptovaných textů.

V tomto období řada bohemikálních latinských textů

- historických (např. *Chronicon Aulae Regiae* – Zbraslavská kronika Petra Žitavského),
- legendistických (svatoprokopské legendy, jako *Vita maior*),
- teologických, jako *De strenuo milite* – *Parabola o statečném rytíři* Koldy z Koldic,
- duchovní poezie (písně), jako sekvence *O Božím těle*, kterou složil Domaslav,
- listináře sloužící pro tvorbu listin, např. Jan ze Středy sestavil sbírku latinských formulářů *Summa cancellariae Caroli IV.*,
- Karlův životopis *Vita Caroli*,
- kázání,
- odborná vědecká díla na pražské univerzitě (zejména traktáty, např. Jan z Holešova o písni *Hospodine, pomiluj ny*).

Specifickým případem symbiózy latiny a staré češtiny je makarónská latinsko-česká (rozpustilá) žebravá žákovská píseň

*Carmen prestet Deus celi,
v němž by to byl rozum celý
describendi varia.*

*Qui suevimus sepe radi,
jedli bychom často rádi,
sed ubi cibaria?*

„nechť bůh nebeský přispěje k skládání“

„vylíčit všechno možné“

„my, kteří jsme zvyklí třít bídu“

„ale kde je co k jídlu?“

Makarónské části také v *Mastičkáři* – o tom také níže

*Sed', vem přišel mistr Ypokras
de gracia divina,
neniet' horšieho v tento čas
in arte medicina.*

sed' = ‚hle‘
‚z boží milosti‘
‚v umění lékařském‘

Němčina

- němčina byla mateřským jazykem značné části obyvatelstva (důsledek kolonizace),
- ve městech společně žilo české a německé obyvatelstvo – přirozená báze česko-německého bilingvismu,
- němčina se prosazuje ve sféře psané komunikace o něco dříve než čeština,
 - němčina jazykem administrativní praxe (dříve než čeština)
 - za Karla IV. v Praze císařská kancelář vydávající německé listiny,
 - díky převaze německého patriciátu v některých městech němčina jazykem městských listin.
 - v němčině jsou vedeny i městské knihy (*Knihy počtů města Brna 1345–1365*).

Bohemikální německá tvorba

Němčina se prosazuje i v literární tvorbě:

- veršovaný překlad *Dalimilovy kroniky*,
- Bible Václava IV.,
- významná skladba *Ackermann aus Böhmen – Oráč z Čech* od Jana z Žatce.

Emauzský klášter – obnovení církevněslovanského písemnictví I

- Karel IV. založil 1347 benediktinský klášter **slovanské liturgie** zvaný Emauzský nebo Na Slovanech,
- byli do něj povoláni **chorvatští mniši** z ostrova Pašman (klášter v Tkonu) zvaní *hlaholáši*,
- jejich bohoslužebným jazykem byla církevní slovanština chorvatské redakce psaná hranatou hlaholicí,
- z kláštera se rychle stalo kulturní centrum, ve kterém docházelo k prvním komparacím česko-církevněslovanským, jak ukazuje traktát Jana z Holešova (více níže),

Emauzský klášter – obnovení církevněslovanského písemnictví II

- postupně se v tomto klášteře začaly opisovat hlaholicí i staročeské texty (např. *Česká bible hlaholská*, viz edice Pacnerové a její díla vůbec),
- česká díla byla překládána do církevní slovanštiny charvátské redakce (s lexikálními bohemismy) a naopak některé csl. texty tu byly přepsány latinkou,
- za husitství se bohemizoval a sekularizoval,
- většina rukopisů shořela při vpádu pasovských 1611, kdy je vyplenila „místní lůza“.

Čeština jako literární jazyk

- psaná čeština se nejprve prosazuje v oblasti umělecké tvorby,
- od počátku 14. stol. veršové skladby duchovní i světské,
- v polovině 14. stol. oblast prozaická,
- od počátku jazykově jednotná – jejím základem je mluvený jazyk Prahy a středních Čech,
- dochované památky ukazují její formální vyspělost a stylistickou diferencovanost,
- v soulase s požadavky dobových latinských poetik se rozlišuje protiklad

vysoký styl × nízký styl

- k jejich odlišování se používaly prostředky dobové rétoriky (tropy, figury, strofická stavba, veršová stavba, rým, eufonie), prostředky syntaktické a lexikální.

Formální vlastnosti nejstarších literárních textů

- nejstarší dochované literární texty jsou veršované,
- lyrické (duchovní) skladby se vyznačují strofickou a veršovou pestrostí, kdežto epické skladby jsou převážně napsány osmislabičným veršem se sdruženým rýmem, oktosylabem je napsán nejstarší cyklus apokryfních českých legendy ze samého počátku 14. stol., např.
 - *Legenda o Jidášovi, Legenda o Pilátovi* ad. (okolo 1310),
 - *Alexandreida*,
 - *Legenda o sv. Kateřině*.

Formální vlastnosti nejstarších literárních textů

- nejstarší část, fragmenty souboru legend, podávají svědectví o archaické češtině vysokého stylu (a nejstarším pravopisu),
- vyznačuje se osmislabičným veršem se sdruženým rýmem,
- patrně určené k recitaci, proto se klade důraz na zvukové prostředky (eufonie),
- významnou roli mělo hromadění slov obsahujících stejný základ.

Ale jáz tě, otče, **znaju**
hi ti, již mne **známost** majú,
pro něž si mě chtěl poslati,
hi jimšto sem dal to **znáti**,
by jim bylo tvé jmě **známo**
zde v zemi hi v nebi tamo
a milost tobú mně daná
by ta byla jimi **známa**...
Legenda o umučení

Stylistická diferenciacie literárních textů

- Po stránce hláskoslovné a morfologické byla čeština jednotná. Jazykové prostředky k vyjádření protikladu vysokého a nízkého stylu pocházely z plánu **syntaktického a lexikálního**.

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila (obě poč. 14. stol.)

1. Plán lexikální

Vyšší styl

×

nižší styl (záměr, autor vzdělaný a kultivovaný, jak ukazuje Předmluva, která je stylizovanější

- **lexikální pestrost: přejatá slova** – lat.,

něm., franc. původu hojně

element, oř, kropieř, ozdobná pokrývka

na koně

málo, jen když to vyžaduje téma

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila (Obě poč. 14. stol.)

– vlastní jména domácí i cizí

aktualizace děje na naše poměry

s Alexandrem bojuje např. *Mladota*

Vlasta vypráví dívkám o Amazonkách

a jejich boji s Kýrem (*Cyrem*) a Alexandrem

– pokusy o etymologie jmen

málo

Říp od zřieti ,dívat se‘

*A snad jemu pro to **Neklan** diechu,*

*že jeho nikdy s koně **nekláli** biechu.*

– bohatá slovní zásoba

omezení na nepříznakové centrum slovní zásoby, tzn.

na její nejstálejší část užívanou i v mluveném jazyce

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

– bohatá synonymie

7 výrazů pro válku: *boj, bezpokojie, pobitie, pole, válka, vojna, seč*

×

Kronika tak řeč. Dalimila

maximálně synonym. dvojice, např. *oř – kóň*

neobjevuje se kupení synonym, jinak ale není lexikálně chudé, např. i zde vícero lexémů s významem ‚válka‘:

boj, válka, vojna, seč, sváda

stereotypní opakování některých obrátů:

*Potom Neklan s světa snide,
jeho syn Hostivít na jeho stolici vjide.
Hostivít kněz po tom snide,
Bořivoj na otcóv stolec vznide*

stereotypně se opakují i slova:

Neklan – většinou jako *neudatný*

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila (Obě poč. 14. stol.)

– vzácné archaismy – záměrně

kmetičě, chlípati

– deminutiva hojná (*živótek*)

– hojná přirovnání

kopie stáchu jakžto třtie 'třtina'

vzácné archaismy – spíše jen výpověď o době –

boniti 'strašit'

málo – *synek, děťátko*

nápadné časté užívání přísloví a přirovnání:

mužě jako psy býti

Kto chce v domu škody zbýti,

ten nedaj jiskřě uhlem býti

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila

– prvky civilizační vrstvy slovní zásoby
z prostředí rytířského a vojenského
(oř, puklěř, helm)

málo, jen obecně známé: *bradaticě*

– gnómická trojverší: reakce na současnost,
lyrický subjekt vstupuje do děje:

*Plodu nedá moklé pole,
a čest i v rozkoši vóle
nesedí na jednom stole.*

Stylistická diferenciacie literárních textů

lexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila

2. Plán syntaktický

– **složitá souvětí** s několikerým stupněm

závislosti

častější hypotaxe

(kníže Alexander)

*Otčíka juž nejmějše,
matky také nevidieše,
jedno mieše mistra svého,
najvětčého světa seho,
jemuž jej byl král poručil,
by jej čsti, múdrosti učil.*

jednodušší větná a souvěttná stavba

řídící věta a 1 závislá

větší podíl parataxe

*Jeden mu Durynka ukáza,
tomu jho chovati káza (Neklan)
řka: rozpomínaj se na jeho otcě čsného,
jenž tobě mnoho dobrého (činil).*

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila (Obě poč. 14. stol.)

– přesahy

měly zpestřit stereotypnost gramatických
rýmů

nejsou téměř přesahy

*Avšak ač v čem moje slova
zblúdie, přiezen jest vždy hotova,
což by sprostného viděla,
by to svým pláštěm zastřěla.*

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila (Obě poč. 14. stol.)

- často přímá řeč, její pomocí se rozvíjí děj
- střídání oznamovacích, tázacích, zvolacích vět
- pestřejší soubor spojovacích prostředků × stereotypní
- v obou textech spojky odrážejí dobové možnosti, mají i archaismy

vňuž ‚jak‘, *jadyž*

donidž ‚dokud‘

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila

3. Veršová a strofická stavba

Vynalézavé rýmy

*Ti přezen mají na vezření,
a srdce vždy zloby miení;
obličej mají pokojný,
a myslce vždy žádá vojny.*

většina rýmů gramatických

*Páni po koňu pojedú,
až Bieliny řěky dojedú.
Podlé té řěky kuoň poteče,
na jednu úlehl přiteče...*

– závažná sdělení jsou spojena stejným rýmem,

viz gnómická trojverší

– pravidelný osmislabičný verš

verš o proměnlivém počtu slabik –

průměr kolem 8sl.

Stylistická diferenciacie literárních textů

Alexandreida

×

Kronika tak řeč. Dalimila

Styl je dán funkcí, látkou a adresátem:

- Alexandreida: jde o známé příběhy, které sloužily k pobavení a k povzbuzení rytířského ducha; dílo vysokého stylu určené do náročného šlechtického prostředí.
- Dalimilova kronika: zaujatá interpretace českých dějin – a. formulace politických ambicí šlechty, b. militantní protiněmecký postoj; exkluzivní forma nebyla volena proto, aby neodváděla pozornost od obsahu.

Stylistická diferenciacie literárních textů

Tento stylový rozdíl lze pozorovat také na srovnání dvou skladem z pol. 14. stol.

Život sv. Kateřiny

× Legenda o sv. Prokopu

– pro náročného čtenáře

pro prosté publikum

1. Lexikální plán

– bohatá slovní zásoba:

nepříznakové centrum slovní zásoby

– snaha o neotřelé vyjadřování,

jediná příznaková vrstva – oblast náboženská, výrazy

Příznakové vrstvy:

přejaté z lat. a řeč. – *klášter*, *manstýř*, 'klášter', *opat*

Bohatá synonymie

kat = *mukař* = *stínač* = *mučec* = *masař*

jen dvojice: *hynšt* – *kůň*

Stylistická diferenciacie literárních textů

Život sv. Kateřiny

×

Legenda o sv. Prokopu

- antonyma, často spojovaná do dvojic
krásný-li jest, či nekrásný (asi 20 veršů)
- archaismy – slova doložená v češtině
jen z této památky, jinak doložená ve stsl.;
autor je užívá záměrně (*haditi* ‚tupit‘, *batoh* ‚důtky‘)
- hojné neologismy – *mučec*, *bláha* ‚blaženost‘,
časovati ‚měřit čas‘, *čířě* ‚čirost‘
neologismy respektují slovotvorné zákonitosti češtiny

Stylistická diferenciacie literárních textů

Život sv. Kateřiny

×

Legenda o sv. Prokopu

- slova emocionálně zbarvená – *otčík, srdéčko, vlásky, ručičě, hlavicě* ,ručička, hlavička‘
- terminologie drahých kamenů v souvislosti s popisem komnaty – *jochant* ,hyacint‘, *margarit* ,perla‘;
- dialektismy – v dobových skladbách zcela neobvyklé, moravismy – *čila* ,chvíle‘, *meslo* ,pruh‘, *skóla* ,skulina‘, *loza* ,modla – vinný kmen‘

Stylistická diferenciacie literárních textů

Život sv. Kateřiny

×

Legenda o sv. Prokopu

2. Syntaktický plán

- složitá souvětí s několikerou závislostí
- interpozice a přesahy

dominuje parataxe (téměř žádná dvojitá závislost)
jednoduchá skladba, hranice věty = konec verše

Řechu k sobě: „Nikte živý
nám, což o téj kráse diemy,
o niež obak nepoviemy,
jakž jest přísně, neuvěří.

*A takto se potom stane:
jiné kniežě po Břecislavovi vstane,
tomu bude jméno Sbyhněv,
ten ukáže nad vámi svůj hněv.*

obak ,v žádném případě, *přísně* ,skutečně‘

Stylistická diferenciacie literárních textů

Život sv. Kateřiny

×

Legenda o sv. Prokopu

2. veršová stavba

pravidelný oktosylab

vynalézavé rýmy

úhledí – sedí, lásky – vlásky, draží – paží,

z vrátka – děťátka

bezrozměrný verš oscilující kolem osmi slabik

gramatický rým *nemocni – malomocni,*

prohlédáše – uzdravováše

Stylistická diferenciacie literárních textů

- pokračování tradice jazyka nižšího stylu lze sledovat v satirických skladbách z konce 14. stol. (satiry Hradeckého rukopisu, satiry Smilovy školy),
- v těchto dílech přibývá k rysům dříve jmenovaným časté užívání dialogů a s nimi řada prvků mluveného jazyka,
- zvláštní postavení v rámci této tradice zaujímá hra *Mastičkář*, v níž je napodobován dobový mluvený jazyk s vulgarismy i německými přejímkami.

Mastičkář – ukázka městského jazyka?

Mastičkář: *Rubíne, vo pistu?*

,kde jsi?‘

Rubín: *Sed', mistře, držu za řit tistu.*

Mastičkář: *Rubíne, vo pistu kvest?*

,kde jsi byl?‘

Rubín: *Sed', mistře, chlupatú tistu za pezd.*

[...]

Mastičkář: *Milý Rubíne!*

Rubín: *Milý mistře, ty všdy na mě kříkáš
i svým hněvem na mě kdýkáš!
U velikém se mistrovstvě znáš,
však proto i hovna juž nejmáš.*

Biblický překlad

- na sklonku 13. stol. první pokusy o překlad biblického textu (*Žaltář a Evangeliiář*) – rekonstruováno z mladších opisů (2. pol. 14. stol.),
- úplný biblický překlad z pol. 14. stol. – staročeská bible 1. redakce:
 - jeden z prvních evropských biblických překladů do vernakulárního jazyka,
 - dochováno mladšími opisy – *Bible drážďanská* (70. léta 14. stol.), *Bible olomoucká* a *Bible litoměřicko-třeboňská* (desátá léta 15. stol.),
 - překlad z latinské středověké vulgáty – překlad poměrně volný (mladší překlady více závislé na předloze),
 - patrně určeno potřebám ženského řádu,
 - nejspíš 10 překladatelů.

Počátky české prózy

- od poloviny 14. stol. překlady duchovních próz z latiny,
- sbírky „legend“ *Pasionál, Životy sv. Otců, Život Krista Pána,*
- následně se próza rychle rozvíjí, stylisticky diferencuje a syntakticky zdokonaluje,
- při tom stále hraje důležitou roli literatura překladová (zvláště legendy a cestopisy),

Rozvoj české prózy

Koncem 14. stol. dochází k významnému rozvoji české prózy (včetně cestopisů).

Vývoj ilustruje jazyk *Tkadlečka*, stylisticky exkluzivní skladby vzniklé na přelomu 14. a 15. stol.

- adaptace německé předlohy,
- významné dílo vysokého stylu – ekvivalentní estetickou hodnotou Legendě o sv. Kateřině,
- skladba lexikálně pestrá (nápadné využívání právní terminologie),
- rozvinutá synonymie, synonymní paralelismus je tu nejčastěji rozváděn do trojice: *zahyň, zmizej i propadni se; křič a volaj a úpěj...*,
- má formu dialogu, ale je syntakticky složitá,
- oproti textům z pol. 14. stol. je syntakticky progresivní.

Čeština ve sféře vědeckých textů

- za zakladatele odborného stylu považován Tomáš Štítný ze Štítného (poslední třetina 14. stol.),
- Štítný si vytkl za cíl adaptovat do češtiny edukativní literaturu teologickou, filozofickou a etickou,
- musel najít vhodné ekvivalenty pro latinské odborné termíny a najít srozumitelné a jednoznačné syntaktické konstrukce, jejichž pomocí by tlumočil složité myšlenkové vztahy,
- přitom usiloval o estetickou stránku svého projevu, jak svědčí rytmické klauzule větných celků,
- sám vytvořil několik slov: *střědují* ‚střední‘, *lišicě* ‚přílišnost‘.

Čeština ve sféře administrativní a právní I

- navazuje na tradiční zemský právní systém, který je bohemiky zčásti doložen ze 13. stol., např. *hlava* ‚vražda‘, *hrdost* ‚skutek nepravý, z hrdosti vykonaný, svévolně učiněná škoda‘, *nárok* ‚nařčení z čeho, žaloba‘,
- v dalším vývoji se právní terminologie dále obohacovala
 - jako důsledek přirozeného vývoje a zdokonalování právní soustavy, např. vlastním tvořením (*zpeněžití*),
 - jako výsledek vlivu latinské právní terminologie (hlavně v oblasti církevního práva a veřejného života), např. *persona*, *karta*, *registra* [rejstra], z toho *lejstra*,
 - jako důsledek prolínání práva domácího s právem, které přinesli němečtí kolonisté, především v oblasti městského práva, jako jsou *glejt*, *kšaft*, *rychtář*, *ortel* – ve 14. stol. ke starému termínu *hlava* přibýly dva další, a to *mord* a *vražda*.

Čeština ve sféře administrativní a právní II

- nejstarším textem této sféry *Knih rožmberská* (rukopis z počátku 14. stol.), představuje poněkud časově nesourodý soubor předpisů pro šlechtický zemský soud; syntakticky místy nesrozumitelná, nicméně právní terminologie ustálená,

Když komorník přijde a pohně k dvoru, právo mu vyzvati panošu nebo samého pána, i pověděti mu, ot koho pohnie a kterému roku i kterému úřadu. Zamešká-li se tet pověděti komorníkovi, jenž slyší od komorníka pohon, že neseďi s svú ženú, tu odňad se pohní, ač i tu panie nenie, když je to jeho sbožie, a je pohon prošel, že na vysvědčení pohana, die-li pohnaný: „A já tu s ženú nesez’u.“ A komorník: „Mně na pohně u dvora nic nikýmž neotpíráno, by tu se paňú neseďel.“ Proto s právem pohon prošel.

pohoniti ‚předvolat k soudu‘, *rok* ‚lhůta‘, *tet* ‚ten‘, *seděti s* ‚sídlit, bydlet s‘, *otňad* ‚odtud, ač jestliže‘, *sbožie* ‚jmění, majetek‘, *vysvědčenie* ‚ohlášení, dosvědčení‘, *pohon prošel* ‚půhon (předvolání) byl zneplatněn‘

Čeština ve sféře administrativní a právní III

- posun v této oblasti ukazují *Práva zemská česká Ondřeje z Dubé* nebo *Řád práva zemského*,
- důkaz vývoje spisovné češtiny v oblasti syntaktické stavby – od jednoduché syntaktické skladby *Knihy rožmberské* (často ztroskotávající ve vyjádření myšlenky) až k rozvinuté větné stavbě

Když by kto chtěl z hlavy bratra svého neb jiného přieteľa k zemskému súdu, tento řád má zachovati. Najprvé když jest ten jeho přietel zabit, má ten den pomnieti a přijda před úředníky pražské, točíšto před najvyššieho komorníka a před jiné úředníky, kterýchž móž dojíti, ve dvú nedělí ot zabitie toho přieteľa i má jim opověděti a purkrabí pražskému a řka takto: „Páni, račte slyšeti, opoviedám vaší milosti, že tento přietel můj (pojmenuje jej a odkud jest byl) jest zabit na pokojné cestě (pojmenuje toho, kterýž jest jej zabil a odkudž jest). Od toho opoviedám vám hlavu jeho a proši, dajte mi komorníka, ať by tu hlavu opatřil.“ *Řád práva zemského*

točíšto ‚totiž‘, *móž dojíti* ‚kterých může dosáhnout‘, *opověděti* ‚oznámit‘, *na pokojné cestě* ‚nikoli ve válce nebo souboji‘, *hlava* ‚vražda‘

Čeština ve sféře administrativní a právní IV

- nejstarší česká listina novoměstského měšťana Petra Neumbergera z r. 1371, více se čeština šíří až v listinách od 90. let 14. stol.
- do městských knih proniká čeština koncem 14. stol.

Dialektismy ve stč. textech jen ojediněle,

- jak bylo zmíněno, moravismy se vyskytují v *Legendě o sv. Kateřiny*,
 - podoby *hladse, sladse, matsě* místo *hladce, sladce, matce* apod. (na Zábřežsku a Litovelsku dochází k obdobné změně, ale jen po retnicích – v *chalópse*),
 - tvary instrumentálu *radoščemi, miloščemi* se vyskytují rovněž na Zábřežsku a Litovelsku,
 - skloňování tvrdých substantiv zakončených na *-s, -z, -l* podle měkké deklinace v *časi, v krási*,
 - lexikální moravismy: *čila* ‚čas‘ (srov. moravské *včil* atd.), *skóla* ‚skulina‘, *loza* ‚modla – vinný kmen‘,
- jihočeské dialektismy se vyskytují v písni *Dřevo se listem odievá* (např. protetické *h-* před znělými konsonanty – *hřeže*, vsuvné *j-* – *jdivím se tobě*).

Jazykové reflexe

- první slovníky (mamotreky a nomenklátory)
- slovníky Mistra Klareta
- traktát Jana z Holešova *Hospodine, pomiluj ny* (vysvětlení paleoslovenismů jako církevněslovanských forem)

Slovníky

- zárodky lze sledovat již v předchozím období, kdy jsou formou staročeských glos doplňovány latinské lexikografické (encyklopedické) texty, např. *Mater verborum*; tento vývoj dospěl k velmi jednoduchým specializovaným terminologickým přehledům, např. **rostlinářům** (nejstarší z nich je *Olomoucký rostlinář* z poč. 14. stol.),
- pro školní účely vznikly terminologické příručky podporující zapamatování, zejména Klaretovy slovníky (níže) nebo sekvenciáře či hymnáře (nejstarší z konce 14. stol., např. *Sekvenciář opavský*),
- k jednotlivým biblickým knihám vznikaly specializované výkladové „slovníky“ věnované málo srozumitelným reáliím, tzv. *mamotreky* (doložené u nás až z 15. stol. např. *Mamotrekt břevnovský* z poč. 15. stol.),
- z této tradice pak v 15. stol. vyrůstají nomanklátory (slovníky řazené pojmově) nebo alfabetáře (slovníky řazené abecedně).

Mistr Klaret = Bartoloměj z Chlumce I

- pokus o počestění terminologie vědních oborů představovaly slovníky mistra Klareta,
- vznikly v prostředí latinské školy při pražské kapitule (v 50. a 60. letech 14. století).
- spíše než slovníky jde o terminologické mnemotechnické příručky zveršované do hexametru zaměřené na různé vědní obory, ve kterých je mezinárodní latinská (řecká) terminologie počestěna,
- tři slovníky: *Vokabulář* (731 veršů), *Bohemář* (981 veršů), *Glosář* (2688 veršů),
- slovníky řazeny věcně (podle pojmových okruhů), český termín je vždy v bezprostřední blízkosti výrazu latinského: lexémy jsou spojeny latinskými slovy *dic* ‚říkej‘, *est* ‚jest‘, *das* ‚dáš‘, *fiat* ‚ať je‘ atd. *Bóh deus est, božstvie deitas, fortunaque štěstie...*
- v konkrétních oborech, jako v zoologii, mohl uvádět existující slovní zásobu (*Pisciculus rybka, piscis ryba, plotice foca*), termíny z oborů neempirických / teoretických musel povětšinou tvořit, např. pro oblast teologie nebo gramatiky: *Composicio das složenie, diphtongus est dvojhlas*

Mistr Klaret = Bartoloměj z Chlumce II

- jeho neologismy jsou většinou neumělé, protože neodpovídají slovotvorným zákonitostem češtiny,
- slovotvorné prostředky: přípona *-na* (čtena ,litera‘), *-ák* (*treskták* ,korektor‘), *-en* (*bohomluven* ,teolog‘), *-ně* (*bekně* ,jeptiška‘), *-el* (*troskel* ,žluklost‘), *-al* (*pyskal* – název příšery), *-oň* (*sladoň* ,melodie‘), *-olt* (*pruholt* – název žíhaného kamene) a kompozice (*hudivarhan* ,varhaník‘, *slovočtena* ,gramatika‘, *Běhohvězd* ,planeta‘, *chytromuž* ,sofista‘, *myšlečára* ,zjišťování neznámé skutečnosti‘),
- některé termíny se používají dodnes: *záhněda* ,druh křemene‘, *brúk* ,brouk‘, *jepicě* ,jepice‘,
- v některých případech používá pro hebrejský nebo řecký ekvivalent latinského lexému lexikální jednotku církevněslovanského původu (svědčí o kontaktu s Emauzským klášteřem): *él* – *bog*, *deus* – *bóh*, *hagios* – *svet*, *sanctus* – *svatý*.

První teoretické reflexe češtiny

- Jan z Holešova (?),
- část traktátu o písni *Hospodine, pomiluj ny* z roku 1397,
- vykládá text písně ze všech aspektů (především teologicky),
- opravuje chyby ve výslovnosti textu a vysvětluje význam slov v té době nesrozumitelných, zejména paleoslovenismů *spas*, *žizň*, *mir*, které považuje za výrazy charvátské (autor se hlásí k tomu, že je zná od chorvatských mnichů z Emauzského kláštera),
- další ukázka toho, jakou roli sehrály Emauzy v počátcích české psané vzdělanosti.

Pravopis

– v tomto období vrcholí snaha adaptovat latinské písmo pro starou češtinu: řešení je spřežkový pravopis; vyvinuly se „dva systémy“

➤ spřežkový starší

➤ spřežkový mladší

Více viz NESČ

<https://www.czechency.org/slovník/SP%C5%98E%C5%BDKOV%C3%9D%20PRAVOPIS>